

GELENCSÉR JÓZSEF

„Amikor cselédeskedtem...”

(Pap Erzsébet házi cselédként töltött évei)

A MAGYAR TÁRSADALOMTUDOMÁNYNAK számos adóssága van az 1945 előtti, polgári kori cselédsors kutatása terén. Legtöbbet talán a nagyvárosi cselédlányokról tudunk.¹ A vidéki cselédélettel, a falusi elit alkalmazásában álló cselédekkel keveset foglalkozott a kutatás. Jelen interdiszciplináris tanulmány egy cselédsors bemutatása révén kíván hozzájárulni a problémakör, benne a jogi szabályozás, a joggyakorlat és a jogi népszokások jobb megismeréséhez.

A cseléd valamennyi szolgálóra, háztartási alkalmazottra vonatkozó összefoglaló elnevezés volt, amely mintegy elfedte a köztük lévő különbségeket. A 12–14 éves *kisszolgáló* még tanulót, afféle háztartási inast jelentett, aki félbért kapott. A serdülő, illetve felnőtt leány már *nagyszolgáló* volt, aki minden házi és ház körüli munkát elvégzett és ezért teljes fizetést, ellátást kapott. Az *öregszolgáló* pártában maradt idősebb korára is, és sokszor a házvezetőnői teendőket is ellátta. Előkelő úri családoknál, nagypolgári házaknál a *szobalány* nehéz testi munkát nem végzett, úrnője körül személyi, bizalmi szerepet töltött be. A *komorna* cselédtársnőinek is parancsolt.

A cselédsorsnak egy-egy, jobbára érdekes vagy tragikus mozzanatáról rendszeresen beszámoltak a korabeli hírlapi tudósítások. A néprajztudomány, a szociológia művelői közül viszonylag kevesen foglalkoztak ezzel a marginális társadalmi csoporttal.²

A cselédélet szélesebb spektrumú és művészi igényű ábrázolása szépirodalmunk kiemelkedő személyiségeinek köszönhető. A dunántúli pusztai

¹ GYÁNI 1983.

² KISS 1939., 1941., ERDEI 1941.

cselédek sorsát Illyés Gyula, az alföldiekét Veres Péter örököztette meg.³ A nagyvárosi cseléd lányok kiszolgáltatottságáról Kosztolányi Dezső rajzolt megrendítő képet.⁴ Márai Sándor visszaemlékezéseiben a kassai házi cselédek XX. század eleji életét igen érzékletesen jellemezte:⁵ „A cseléd *szociális helyzete*, a polgári asszony, a század eleji magyar családban a legkülönösebb volt. Nem tartozott a *proletárok* közé – ezt a fogalmat akkor még csak a pártirodákban szövegezték –, nem volt *öntudatos bér munkás* a cseléd, világi helyzetéről ugyancsak keveset tudott. Egyszerűen cseléd volt. Nagyon rosszul fizették – rosszabbul, mint akármilyen bér munkást, gyalázatosabban, mint a napszámosokat –, agyon dolgoztatták, s a legelső veszekedésnél kitették a szűret, *kétheti felmondással* útilaput kötöttek a talpa alá, még ha húsz esztendő dolgozott is elébb egy helyben. Cserébe *megvolt mindene*, mint a polgári háziasszonyok mondták, *kosztja, kvártély*, mi kell több? A kvártély az a fiókos láda volt, mely a konyhában állott, megrakva vörös és csíkos-cihás *cseléd ágyneművel*... A táplálék minősége persze helyenként változott, de még abban a kánaáni háború előtti magyar bőségben is *kiadtak* legtöbb helyen a cselédeknek, megjelölték a falatokat, melyeket elfogyaszthatnak a tálak maradványaiból, levágták számukra a napi karéj kenyeret, kimérték a tejet, kávét – persze csak frankosat kaptak a cselédek –, s kiszámolták hozzá a cukordarabkákat. A spájzot legtöbb helyen csukták... A cseléd helyzete a családban mindig alárendelt volt, de a régi időkben a cseléd csakugyan egy kissé családtagnak számított, akit az uraság kihasználta, holta napjáig dolgoztatott, rosszul vagy sehogyan sem fizetett, ám cserébe igazán a családhoz tartozónak tekintette, s öregkorában is ellátta... A polgári családnak nem volt tagja a cseléd. A kényúri felfogásból csak a rossz bánásmódot vették át, a családi összetartozás, a szociális felelősségérzet hiányzott a cseléd és az uraság kapcsolatából. A kiöregedett, munkára képtelen cselédet legtöbbször elküldték, különösebb ok nélkül, mert *megunták*... A cselédet tegezték, s a fiatalabb cseléd kezét csókolt a ház urának is.” Szólt még Márai a cselédek lopásáról, italozásáról, szabadabb erkölcséről, a gazda gyerekéhez fűződő

³ ILLYÉS 1936., VERES 1939.

⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső regénye, az *Édes Anna* először 1926-ban, a Nyugatban jelent meg folytatásokban.

⁵ MÁRAI 1990. I. 43–45.

viszonyokról, a napi időbeosztásukról és a meglehetősen egyoldalú törvényi rendelkezésekről.

Gyáni Gábornak a nagyvárosi cselédséggel kapcsolatos kutatásai az 1970-es évek végétől a társadalomtörténet addig elhanyagolt területére terjedtek ki. Rámutatott arra, hogy a nők foglalkoztatásában a házi cselédségnek nagy szerepe volt. A Budapesten dolgozó nők negyede-ötöde lett házi cseléd. Főleg falvakból verbuválódtak. Ez a foglalkozás migráns jellege miatt nagy fluktuációval járt együtt. A házi cselédmunka így összekötő kapocs volt a város és a vidék között. A városba elszegődött cseléd legfeljebb néhány évig végezte ezt a munkát, aztán visszaköltözött lak-, illetve szülőhelyére. A házi cselédeskedés a nők fiatalkori életciklusához kapcsolódott. Általában 15–20 évesen indult és a férjhezmenetellel lezárult. Rendszerint olyanok küldték lányukat cselédnek, akik rászorultak a gyerek keresményére. A férjhezmenetelhez szükséges stafírungot is így biztosították. A cseléd elszegődésével a szülők lányuk felnőtt életre való felkészítését másoknak engedték át.

A Magyar Néprajznak a Társadalomról szóló kötete a múltra visszatekintve ad képet a *házi vagy háztartási cselédekről*, kiket *háztartási alkalmazottaknak* is nevez és a *belső cselédség* körébe sorol. Bár megjegyzi, hogy számarányukhoz képest méltatlanul keveset tudunk róluk.⁶

A legújabb korban a nagybirtokosok korábbi gyakorlatukat folytatva tartottak belső cselédséget. A polgárosodás folyamán pedig egyre több középosztálybeli tisztviselő, értelmiségi, iparos és kereskedő, sőt, nagygazda fogadott cselédet. A háztartási alkalmazottak fele a két világháború között a fővárosban dolgozott.

A házi cselédek többsége állandó és közvetlen ellenőrzés alatt tevékenykedett, sem munkaideje, sem munkaköre nem volt meghatározva, a többség kora reggeltől késő estig mindeneként szolgált. Cseléd alkalmazása hovatovább státuszszimbólummá vált. A cseléddel az előkelősködő úriasszonyok társadalmi fölényüket éreztetve, leereszkedő modorban, de határozottan bántak. Elvárták a magázást, a rang említését, de ők tegezték „alattvalójukat”. A cselédek a kiszolgáltatottak sorát gyarapították. Mivel teljes ellátást kaptak, kevés készpénzre tehettek szert. Többségük sokgyere-

⁶ KATONA 2000. 181–185.

kes szegényparaszti, kisiparos vagy agrárproletár családból származott. A cselédeskedést átmenetileg vállalt foglalkozásnak tekintették. Otthoni kapcsolataik soha nem szakadtak meg, könnyen visszailleszkedtek annak kerekei közé. A cseléd életcélja a házasságkötés, családalapítás, földszerzés volt.

A cselédlányok többsége nem csak naponta ismétlődő munkát végzett, hanem alkalmi háztartási munkát is. Az alkalmazó család szeme előtt, a kirakatban dolgozott. Jobb helyeken néhány bútorral berendezett cseléd-szobában aludt, másutt a konyhai fekhellyel kellett megelégednie. A koszt a háziakéval azonos volt, amiből zsugoribb munkaadók kimérték az adagot. Alku szerint járt ruházat és készpénz. Az illetet és a teljes alkalmazkodást mindenütt megkövetelték tőlük.

A házi cselédek általában visszakerültek falujukba, a paraszti közegbe. Szolgálatuk során a készpénz és a kelengye mellé igen sok – részben polgári – ismeretet szereztek, melyet további családi életükben, a háztartás vitelében, életvezetésükben hasznosítani tudtak. Ismereteikkel értékük emelkedett.

A tanulmány központi alakja, a sárkeresztesi (Fejér vm.) Pap Erzsébet (1927–1994) 1940 körül cselédeskedett a helyi uradalmi főintézőnél, majd a református lelkésznél, végül a malombérlőnél. Családi körülményei szükségessé tették a korai munkába állását. Történetén keresztül az 1940 körüli magyar élet több vonatkozása világítható meg. Így a munkaadók, illetve a gyereklányból nagylánnyá fejlődő belső cseléd életviszonyai, környezete, mindennapjai.

CSALÁDI KÖRÜLMÉNYEK

1927. június 19-én Pap Ferencné Szücs Erzsébet (1902–1980) hazament a sárkeresztesi határból, a szénagyűjtésből és otthon rövidesen megszülte első gyermekét. Az anya néhány nap múlva fölkel, dolgoznia kellett. A leánygyerek a református falu szokásainak megfelelően anyja nevét kapta, ennek nyomán egész életében Bözsikének szólították. Az újszülött kereszt-szülei Nagy János és felesége lettek. Az alacsony termetű keresztapát a töb-

bi, azonos nevű falubeli embertől ragadványnévvel különböztették meg, így lett *Kis Nagy János*. Tipikus egyszerű parasztember, szegényparaszt volt.

Pap Ferenc (1900–1961) és felesége is a szegényparasztok közé tartozott. A férj családja a paraszti lét és a cselédsors határán mozgott. Apja, id. Pap Ferenc (1876–1958) parasztcsaládból cselédnek ment, kitanulta a bognár mesterséget. Idővel az uradalmi, majorban lakó bognárból falusi mesterember lett, községbeli házzal, műhellyel.⁷ Falubeli földműves lányt vett feleségül, Balogh Erzsébetet (1876–1957). Az öt felnőttkort megért gyerekük között Pap Ferenc volt az elsőszülött, az első kereső a szülők után, így rá várt a legnehezebb sors. Az elemi iskola elvégzése után azonnal dolgoznia kellett, *kisbéres* lett a fehérvárcsurgói gróf Károlyi uradalomhoz tartozó sárkeresztesi György-majorban. *Béreslegényként cselédházból* nősült: a faluban lakó, kisparaszti családból származó Szücs Erzsébetet vette feleségül.

Az általános gyakorlattól eltérően az új férj költözött az új asszonyhoz, pontosabban ennek szüleihez. Szücs István (1855–1923) helybeli kisparaszti családból származott, míg feleségét, Nyikos Juliannát (1862–1936) Fehérvárcsurgóról hozta. Öt lányuk született, de az egyik 12 éves korában meghalt. A családi hagyomány úgy tudta, hogy a Szücs család egykor *jobb módú* volt, csak a nagypapa elitta, elkártyázta a vagyon döntő részét. Az egykori jómódot az 1883. évi kataszteri összeírás adatai is bizonyítják.⁸ A XX. század első harmadában Szücs Istvánnak és feleségének már csak szerény vagyona volt: a községben fél háza, kertje, a határban 3 kh szántója, a Páskomok dűlőben további csekély földje, az Újhegyben pedig szőleje. A házrész az asszony nevében állt.

A *Fő* – helyi elnevezéssel – *Belső* utca 59. (a mai Kossuth utca 37.) szám alatt közös udvarban laktak Kis Kalamár Istvánékkal. Az ingatlan fele-fele arányban oszlott meg közöttük. A telek északnyugati oldalán állt a lakóház. Elöl a Szücs Istvánék által használt szoba, aztán a két család közös konyhája, külön-külön tűzhellyel, nyitott kéménnyel, *vindóflival*. Azt követte Kalamár Istvánék szobája. Ezután előbb Kalamár István, aztán Szücs István istállója következett, melyben a szarvasmarhákat helyezték el. Szemben a

⁷ GELENCSEI 2012. 21–27.

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára. Keresztes község kataszteri összeírása 1883.

disznó- és baromfiólak sorakoztak. A telek végi partfalba vágott pince, a *partlik* tárolásra szolgált. A magasabban fekvő kerten, annak gyümölcsfáin szintén fele-fele arányban osztoztak a tulajdonosok.

1929-ben megszületett a Pap család második gyereke, az igen várt fiú. A tradícióknak megfelelően Ferenc névre keresztelték. Pap Ferencet (1929–1989) nővérével szemben egész életében előnyben részesítették.

Szücs István – Pap Erzsébet szempontjából az *öregpapa* – és felesége, a *szüle* szorgalmas, egyszerű és nagyon *gyerekszerető* emberek voltak. Egykori szigoruk sokat enyhült. Pap Erzsébet sok időt töltött velük, különösen nagyjával, akihez erősen kötődött. Segítségével tanult bele a munkába. Előbb Szücs István (1923), majd felesége (1936) halt meg. A szüle lábát megsejtette vagy megcsípte valami, vérmérgezést kapott, ez okozta a halálát.

Pap Ferenc és felesége egyaránt szorgalmas, munkaszerető ember volt. Az örökség mellé idővel kis földet is tudtak venni. Megélhetésük érdekében azonban az uradalomban és a helyi nagygazdáknál is munkát vállaltak.

Pap Ferenc hátrányos tulajdonságai közé tartozott, hogy könnyen haragra gerjedt, kiabált, veszekedett, ittasan nem lehetett megfékezni. Felesége ügyes, takarékos, beosztó, nagyon tiszta asszonynak számított. Fia javára viszont roppant elfogultságot mutatott. Pap Erzsébet nagyon igyekvő, de nehezen tanuló lányként jellemezte magát. Az akkor kötelező 6 elemi 1939-ben végezte el. Az elemi népiskolában Szalay Ilona tanítónő (1895–1966) és Donáth Dénes kántortanító (1906–1944) oktatta. A vékony, félénk kisleány később, ahogy nőtt, egyre jobban beilleszkedett a nehéz életkörülmények közé. A legkorábbi fényképek egy szerény, fekete hajú, barna bőrű lányt mutatnak, aki az évek múltán egyre csinosabb lett.

Ugyancsak határkőnek számított életében a reformtus hitben megerősítés. Osztálytársaival együtt 1939 tavaszán, Áldozócsütörtökön konfirmált, és Pünkösdkör vett úrvacsorát első alkalommal. Édesanyja – megszólításában *annya* – ez alkalomból a nagyleánnyá vált gyermekét igen mutatósan felöltöztette: nagyon szép fehér szövetruhát, alsószoknyát, harisnyát, valamint cipőt vett neki. Édesanyja mindig is sokat adott magára és az egész családra. Nem csak lánya járt csinosan, hanem fia is fess legény lett. Az anya ebbéli tulajdonságát lánya örökölte. Mindig is szeretett szépen és ízlésesen öltözni, családjára is nagy gondot fordított.

A hétköznapiak azonban 1939-től a kemény munkát hozták. Az elvégzendő feladat sok volt: a háznál, a mezőn, a szőlőben. A szülők, Pap Erzsébetet, mint nagyobbik gyermeket, korán befogták a munkavégzésbe. Otthon megtanult főzni, mosni, vasalni, takarítani, állatokat és a kertet gondozni, terményt feldolgozni, a határban kapálni, ismerte a szőlőbeli női munkákat, segített a szülőknek az aratásnál, majd a cséplésnél. Ismerte a falut, kicsit az uradalmat. A megyeszékhely várost, Székesfehérvárt is kezdte magának felfedezni. Édesanyjával *tehénhasznát*, azaz tejterméket és más mezőgazdasági terméket többször vitt a nyüzsgő piacra, illetve megrendelésre, visszatérően egyes házakhoz, családokhoz. Sikeres árusítás után felkeresték a nagy választékú városi üzleteket és a szorgos iparosok műhelyeit. Szüleivel megfordult a mozgalmas vásárokon is.

Székesfehérvár gyerekkori, fiatalkori nagy élményeinek színtere lett. Különösen azért, hogy a Belvárosban, Nádor utca 23–25. (ma Fő utca 11.) szám alatt lakott nagynénje, anyjának idősebb lánytestvére, Kozma Józsefné Szücs Mária. A lánykorában a városban a Gamsz szabó és kereskedő családnál cselédként szolgáló *Mári néne* a *bakakorzón* ismerkedett meg egy fehérvárcsurgói származású, a városban tényleges katonai idejét teljesítő legénynyel, későbbi férjével. A korábbi Malom utcai, majd Berényi úti lakásból már ekkorra beköltöztek a Nádor utca egyik udvari lakásába. Kozma Józsefné itt is a cseléd feladatait látta el. Az utcai részben, a Nádor utca - Bognár utca sarkon Kelemen Árpád festékkereskedése árusított, a mellette elhelyezkedő épületben pedig három ügyvéd fogadta a klienseket. A további teret lakások és raktárak foglalták el. A ház-, üzlet- és irodatulajdonosok zsidók voltak. Kozma Józsefné nekik dolgozott, a boltban, az udvaron, a lakásokban, a lépcsőházban takarított.

Pap Erzsébetet nemcsak a módos városi zsidóság néhány képviselőjét ismerte meg, életükbe is betekinthezt. A zsidóság iránti elfogadó, megértő magatartása innen származott. Nagynénjével eljárt bevásárolni, abból is sokat tanult. Egyik unokatestvére, ifj. Kozma József (1912–2009), azaz Józsi, a szabónak tanult, másik unokatestvére, Mária, azaz Mancsi pedig Fülöp Ferenc asztalos felesége lett. Így egy kicsit az iparosok világával is megismerkedett. Szabad idejében szívesen ment ki a közeli strand mellé, hogy az úri osztály teniszezésében gyönyörködjék.

Az egész várost természetesen nem ismerte meg, így különösen nem a vasút és a Budai úti laktanyák közé eső *Búrtelepet*. Ezt a városrészt, az egykori szántóterületet az előző századfordulón parcellázták, kezdték beépíteni, az akkor dúló angol-búr háború idején. Innét kapta a nevét. A családi házas övezetben főleg kisegyzisztenciák laktak. Pap Erzsébet ide került szolgálni, első két helyére, a Zrínyi, majd a Gyár utcába. Mindössze 12 éves volt, túlságosan fiatal a feladatra. Úgy fizikailag, mint lelkileg nehéznek bizonyult számára a munka, illetve az otthontól, a családtól való elszakadás. Nem rendelkezett még kellő ismerettel, tapasztalattal sem. Apai nagyanyja, a bognárfeleség paraszttasszony, id. Pap Ferencné Balogh Erzsébet különösen aggódott érte, így rövidesen hazakerült.

Szülőfalujában néhány család tartott *szolgálot*. Pap Erzsébet közülük háromnál *cselédelkedett*. Az elsőnél mindössze egy hónapot, a másik kettőnél megközelítőleg egy-egy évet. Azonban nem megszakítás nélkül. Ugyanis időnként betegeskedett, kezdeti tuberkulózis gyötörte, nyaranta pedig szülei bevonták a legnehezebb munkákba, az aratásba és a cséplésbe, hogy biztosítsák a kenyérrevalót. A betegség miatt jobb levegőre a Bakonyba, Cseténybe is elvitték. Heteket töltött egy parasztcsaládnál, hogy megerősödjék és alkalmassá váljék a cselédéletre.⁹

A SZÉKESFEHÉRVÁRI CSELÉDSZOLGÁLAT

Pap Erzsébet 1986. április 2-án írt visszaemlékezésében mindössze ennyi olvasható: „1939-ben volt. Elfogyott az aratás, egy ismerős asszony beajált¹⁰ egy helyre itt Fehérváron, anyám meg elhozott. Nem sokáig maradtam, elmentem haza. Akkor egy másik helyre hozott. Ott nagyon jó helyem volt, ott se maradtam sokáig, hazavitt.”

A helyszínről, a 12 éves gyermek lelki megpróbáltatásairól többet elárul az 1980-as szóbeli közlés: „...én cselédelkedtem Fehérváron a Zrínyi uccábo másfé hónapig, asztán három hónapig a Gyár uccábo. Gyerek vótam,

⁹ Cselédelkedését az 1980-ban Pap Erzsébettel készült interjú és az általa 1985–1989 között írt rövid visszaemlékezések alapján ismertetem.

¹⁰ értsd: beajánlott

hazavágytom, meg messzirű köllött hordanyi a vizet. Pap öreganyám nagyon rosszú vót érte, hogy minek eszt a kisleánt odaannyi, ezavarnyi a hásztú. Nem sokáig vótam, hazamentem.”

A székesfehérvári cselédeskedés érzelmileg hagyott mély nyomokat Pap Erzsébetben. Valószínűsíthető, hogy kellő ismeret és fizikai erő hiányában teljesen meg sem tudott felelni az elvárásoknak. A város ezen részének megismerésén kívül egyéb tudás megszerzését nem említette.

A gyerekkori, majd a fiatalkori elszegődtetetés jelzi, hogy a szegényparaszti család rászorultságában milyen korán igyekezett kiaknázni a gyermeki munkaerőt. A cselédeskedés két városi, majd a három falusi helyszíne a cselédek nagyfokú mobilitását bizonyítja.

AZ URADALMI FŐINTÉZŐNÉL

I. Lipót császár 1691-ben Kereszttest (ma Sárkeresztes) a hozzá tartozó birtokkal báró Hochburg János udvari főhadiszállítónak adta. Leányági leszármazottaitól vásárolta meg 1821-ben gróf Károlyi György.¹¹ Károlyi vélhetően a vétel után építette fel a faluközponttól kicsit távolabbi klasszicista stílusú kúriáját Keresztesen.¹² 1834-ben azonban a báró Perényi család 32 esztendőre elzálogosította csurgói (ma Fehérvárcsurgó) és Igar pusztai birtokát gróf Károlyi Györgynek. A visszaváltásról 1854-ben készpénz fejében lemondtak.¹³ Károlyi György a csurgói kastélyt az 1836-ban megrendelt tervek alapján 1844–1854 között átépíttette.¹⁴ Innét kezdve Csurgó lett a birtokközpont, hozzá tartozott Keresztes is, melynek szerepe csökkent. A keresztesi kúria ezután az uradalom ottani részének igazgatási központjául és a gazdatiszt vagy a főintéző lakhelyéül szolgált.¹⁵ Az önkényuralom idején itt született Bársony István (1855–1928) vadászati író, akinek apja, Bársony

¹¹ KÁROLY 1899. III. 348.

¹² VIRÁG 2002. 238.

¹³ KÁROLY 1899. III: 382., DAKÓ–ERDŐS–VITEK 2004. 50.

¹⁴ VIRÁG 2002. 65.

¹⁵ VIRÁG 2002. 238.

János az uradalom keresztesi birtokrészének volt gazdasági vezetője. A kúria tehát lakást és irodát foglalt magában.

A dombtetőre épített, alápincézett ingatlanból szép kilátás nyílt a Móri-völgyre, illetve a Sárrétre. A kúria, azaz az intézőlakás környéke különösen gondozott volt. Parkosították, fenyőfákat, cserjéket ültettek ide. Mellette déli lejtéssel szőlő és gyümölcsös, északi irányban pedig kert terült el. Mögötte gazdasági udvar helyezkedett el épületekkel. Kicsit távolabb háromszintes magtár magasodott, amögött hosszú sorban cselédlakások, odébb istállók és más gazdasági épületek álltak.

1940-ben a György-, másképp Bel-majorban fekvő egykori kúriát már egy ideje az uradalom főintézője, vitéz Sik István és családja lakta. A főintéző a községben a legnagyobb tekintélyű embernek számított. A gróf Károlyi család hitbizományának itteni 1737 kh-as birtokát igazgatta, az uradalom cselédségének életét is meghatározta. A gazdasági hatalom megtestesítőjeként nemcsak a cselédség, hanem a falu szegényparaszti rétege is függött tőle, melynek az uradalom időszakonként munkalehetőséget biztosított. Sik németajkú családból származott, nyelvismerete, mentalitása előnyt jelentett a grófi család szemében. Nagyon kemény ember hírében állt, aki megjárta az I. világháborút, érdemeiért vitézzé avatták. Az eredeti nevét (Schick) magyarosította, vagyis inkább magyarosan írta.

A legtöbb adót fizető birtokos meghatalmazottjaként részt vett a képviselő-testületi üléseken, elnöki tisztséget töltött be az 1930-ban alakult Polgári Lövész Egyletben, illetve a Levente Egyesületben.¹⁶ Katolikus lévén, a falu intelligenciájával kevesebb, az uradalom többi intézőjével, gazdatisztjével intenzívebb kapcsolatot tartott.¹⁷

Ebbe az épületbe, ehhez a személyhez, illetve családjához került 1940–41 telén Pap Erzsébet. Igaz, nagyon rövid időre, mindössze egy hónapra. Az itt szerzett benyomások azonban életre szólóaknak bizonyultak.

A főintéző családja öt személyből állt: a *főintéző*, röviden *intéző úr* (megszólítása *tekintetes úr*), a felesége, az *intézőné* (*tekintetes asszony*), és az anyja (*nagyságos asszony*), valamint a két iskoláskorú gyerek. A lakás a következő helyiségeket foglalta magában: a nagyméretű, 5 x 5 m-es hálósoba, ahol a

¹⁶ F. SZABÓ é. n. 314.

¹⁷ GELENCSEI 1981. 50.

főintéző úr feleségével és két gyermekével aludt; a nagyságos asszony hálószobája; a nagyebédlő; a kisebédlő; a konyha; az éléskamra; a fürdőszoba és a padlástérben a cselédszoba. Az utóbbi, szintén padlós szobában két ágy, szekrény, asztal, szék állt, a *szobaleány* és *szakácsné* számára. A mosdást itt laborból lehetett megoldani. Egyébként az épületbe bevezették az ivóvizet és a villanyt. A lakással egy fedél alatt helyezkedett el a főintéző hivatali helyisége, irodája, ehhez csatlakozott a segédtszobája.

Az intézőné Székesfehérváron keresett *leánt*, *szobaleánt*, azaz *szógállót*, mégpedig a piacon. A Pap Ferencékkel közös udvarban lakó Kalamár István anyja, *Kalamár szüle* szólt neki, hogy ő tud ilyet. Pap Erzsébetet *ajánlotta*. A lány másnap reggel apjával ment fel az uradalomba. Az intézőnével tárgyalta a lány cselédnek állásáról. Pap Ferenc a korabeli viszonyokat és béreket ismerve átlagos összeget, havi 35 pengőt kért, ezt az asszony meg is adta. Az egyezés szóbeli volt.

A főintéző és családja szükségleteinek fedezésére jelentős mértékben rendelkezésre álltak az uradalom anyagi és humán erőforrásai. Így pl. a tüzelőt az uradalom biztosította. Minden reggel egy férficseléd vitte be a lakásba a felvágott tűzifát és a begyújtásokhoz szükséges szalmacsutakokat. Munkájáért háromnegyed konvenciót kapott. Az *agáco*, azaz akác kellemes illata belengte az egész házat. Tüzelése pedig kevés hamuval járt. Egy másik béres reggelente a tejet vitte az intézőlakásba. Az erőforrások felhasználásának korlátját azonban jelezte, hogy a főintéző a belső cselédet saját költségvetése terhére alkalmazta. A szobaleány munkaideje reggel 5 órától legalább este 21-ig tartott, ez előtt soha nem feketett le. Tevékenységét folyamatosan az intézőné utasításai szerint, állandó készenlétben végezte. Jóformán csak az éjszaka jelentett számára pihenést, kikapcsolódást.

A nap azzal kezdődött, hogy a tekintetes úr hajnali ötkor ébresztésül beszólt. Addigra az említett férficseléd a konyhába már bevitték a tüzelőt és a tejet. A szolgáló a kelés és mosdás után legelőször tüzet rakott, begyújtott a konyhában és a kisebédlőben. Ezeket rögvest takarította is. Felforralt a tejet, köpülte a vaját a reggelihez. Hat óra tájban kelt fel a nagyságos és a tekintetes asszony. A szobaleány ekkorra megterítette a reggelihez a kisebédlőben. Minden készen állt az étkezéshez, mire a tekintetes úr a szomszédos helyiségből, irodájából, vagy a majorbeli ellenőrzésből hét óra fele visszajött.

Mert a gazdasági cselédek számára még korábban, három vagy négy óra körül kezdődött a nap.

Pap Erzsébetnek az étel felszolgálásához külön be kellett öltöznie. Fekete színű, végiggombolós pongyolát vett magára, eléje fehér kötényt kötött, fejére fehér fityulát illesztett. A viseletet az intézőné csináltatta, a cseléd távozásakor nem vihetette magával. Az étkezés az intéző családjában nagy terítéssel, a középosztályra irányadó, sőt azon túlmutató szabályok betartásával történt. Nyilván áttételesen a grófi család szokásai is hatottak rá. A konyha jól felszerelt volt, a főzéshez és terítéshez szükséges tárgyak, eszközök rendelkezésre álltak. „Mindenféle edényük vót mindenhő”: fazekak, lábasok, étkészletek, evőeszközök, csészék, poharak, kancsók, korsók és egyebek.

A szobalány nagy tálcán vitte be, tette az asztalra a reggelit. A szépen felszelt kenyeret és kalácsot, amiket otthon sütöttek, aztán a vaját, a lekvárt, a felforralt tejet, a kávé, a teát. A föltálalás után a család reggelizett, a szobalány kijött és egyéb dolgát végezte. Kitakarított, rendet rakott a nagyságos asszony szobájában, mosogatott a konyhában. Reggeli után kihozott mindent a kisebből. A meghagyott maradékból ehetett, ezt az intézőné porciózta ki számára. Előre vagy egyidejűleg egyetlen étkezésnél sem kapott ételt. Viszont mindig kellő mennyiséget adtak neki, éhes nem maradt. Sőt, narancsot is kapott, ami „nagy szó vót azokba a nehéz időkbe”. Következett a mosogatás, a tárgyak helyre rakása, majd a nagy hálószoza rendbetétele: ágyazás, takarítás, seprés, padlókefélés. Mindezek végeztével kezdődött a főzés. Mivel szakácsnét ebben az időben nem alkalmaztak, így a nagyságos asszony főzött, a szobaleány segítségével. Az alapanyag részben az uradalomban termett, részben Székesfehérváron, a Héjj-testvérek nívós kereskedésében vásárolták meg, onnét hozták haza. A helyi Hangya Szövetkezet boltjának kínálatához képest ez lényegesen jobb minőségű volt, nagyobb választékot biztosított.

„Nagy főzések vótak, mindig nagy terítették vót.” Minden ebédkor került az asztalra leves, két-háromféle hús, rizs és krumplipüré, nem maradhatott el a főzelék sem. A sort tésták, sütemények zárták. Az ebédnek még jóval dél előtt kész kellett lenni. A főzésnél a nagyságos asszony irányított, mindig mondta a szolgálónak, hogy mit csináljon. A szobaleány pedig rakta

fával a tüzet, pucolta a krumplit, zöldséget, sárgarépát, szelte a káposztát, kimerte a húst, ügyelt a tésztákra. A nagyságos asszony keze alá dolgozott, mert ő nem emelt meg semmit. Az utasítása szerint mindent oda kellett vinni részére. Mindig sokat sütöttek, mert igen kedvelték a tésztákat, süteményeket.

A cseléd számára az itteni jólétet az ételek választéka, minősége, mennyisége egyaránt jelezte. A *spájzajtó* azonban a szolgáló előtt mindig zárva volt, még a kenyeret sem hagyták kinn a konyhában.

Az ebédhez újfent a szobaleány terített, esetenként a gyerekek, hogy tanulják meg. Az úriemberek igényének megfelelően mindig két tányér szolgált terítéskül. A szobaleány az említett öltözetben vitte be az ebédet, először a levesestálat. Az intézőék a levesestányérból megették a főzeléket is. Aztán a szolgáló a húsokat szervírozta, egyben kivitte a mélytányérokat. Mikor megették a húst, elvette a *sikértányért*, de már tette is oda a *kistányért*. Étkezés alatt, bent az étkezőben az intézőné egy pecsenyéstálba összerakta a cselédleány ebédjét, amit végezetül megehetett. Az ebédet az edények, evőeszközök, más tárgyak kihordása követte, és azonnal mosogatni kellett. Természetszerűleg kézzel, alaposan, a törékenyeket pedig óvatosan.

Délután a ruhák, gyerekzoknik varrása, stoppolása következett. Aztán már készülődni kellett a vacsorához. Ez hideg ételt jelentett, a reggeli-déli tálalással megegyező módon. Vacsora után újra a mosogatás következett, majd az ágyazás. Folyamatosan, egész nap a szobaleány dolga, gondja volt a fűtés, a meleg biztosítása a szobákban, amihez a fát a konyhából hordta át.

Pap Erzsébet szobaleányként dolgozott, de egyedüli, fiatal házicselédként. Így a nagybirtokos és nagypolgári családok szobaleány alkalmazottainak kivételes helyzetébe nem kerülhetett. Sőt, a főintézőék a köztük és cselédjük közötti hatalmas szakadékot rideg vagy fölényes magatartásukkal gyakran érzékeltették. A cselédleány itt érezte leginkább a jelentős társadalmi különbséget. Sokszor nyomasztó volt számára ez a légkör.

A szabadidőt az jelentette számára, hogy hetente két-három alkalommal elengedték az egyik székesfehérvári tánctanár által a faluban szervezett esti tánciskolába. Vasárnap délután pedig hazaengedték. A béren kívül más fizetséget nem kapott, étkezése, szállása megvolt. A folyamatos készenlét és

munka azonban kimerítette. Ráadásul megfázott, megbetegedett, így egy hónap után eljött.¹⁸

A 30 napos időszak azonban rövidsége és a nyomasztó légkör ellenére számos tanulsággal, ismeretszerzéssel járt. Cselédeskedése alatt ekkor dolgozott a legúribb helyen. Örült, hogy megszabadult innét. A következő hely, a református papnál kevésbé volt idegen számára. Bizonyos átmenetet jelentett a paraszti lét irányába.

A REFORMÁTUS PAP SZOLGÁLÓJA

Keresztes, 1898-tól Sárkeresztes földesura, majd legjelentősebb földbirtokosa a gróf Károlyi család a római katolikus vallást követte, így az uradalmi majorokban lakó alkalmazottak, cselédek döntően katolikusok voltak. A szűkebb értelemben vett falu lakói azonban többségében református hiten éltek. Az egykori jobbágyok, zsellérek, a velük egy sorban élő kiskisnemesek leszármazottai – néhány iparost leszámítva – mind parasztok voltak.

A keresztesi református eklézsiát a török időkben alapították, mégpedig a XVII. század elején. Így tartotta a közösség emlékezete a XIX. század végén, mondván, „régí idejű Atyáinktól hallottuk”.¹⁹

A keresztesi reformátusoknak a XVII. század végén sövényfalú oratóriumuk, azaz imaházuk volt, akár a többi környékbéli falunak. 1715-ben már egy másik épületet emeltek.²⁰ 1773-ban az akkori oratórium omladozott zsindegytetőzetét, ajtaját, a hozzá tartozó tornác tetejét kívánták megjavítani, erre kértek engedélyt. Ugyancsak omladozófélfelben volt a különálló ha-

¹⁸ 1944 végén a főintéző és családja engedelmessé vált a kiürítési rendelkezéseknek. Végül Nyugat-Európába távoztak, és nem tértek vissza. A Károlyi uradalom történetének végére 1945-ben a földosztás és az államosítás tett pontot. Később az egykori intézői lakásból és irodából négy helyiséget a termelőszövetkezet iroda céljára vett igénybe, többi részét lakásként hasznosították. Majd az egykori kúriát lebontották, helyére új irodaépületet emeltek.

¹⁹ Sárkeresztesi református egyház irattára. Jegyzőkönyv. Babay Kálmán feljegyzései 1892 után a keresztesi református egyház lelképásztorairól.

²⁰ F. SZABÓ é. n. 313.

rangláb. A megközelítőleg 70 éves, megsüllyedt parókia helyett is újat akartak építeni.²¹

II. József császár 1781. évi türelmi rendelete lehetővé tette, hogy ahol legalább 100 református család él, a helyi gyülekezet saját költségén létesíthet, illetve fenntarthat templomot. Ám ennek nem nyílhatott a bejárata közútról, nem lehetett tornya és harangja. 1790-ben mégis épült torony.

Miként nézett ki a templom és a parókia 1940 körül? A templom a XVIII. századi előírásoknak megfelelően nem az utcafronton, hanem attól jóval bentebb, alacsony fekvésű területen, a község központjában állt. Feltűnő, igen arányos, a környéken egyedülálló volt a toronysisak hagymakupolát idéző formája.

Az 1862-ben épült parókia a templommal egy funduson helyezkedett el, de már az utcafrontra épült. Utcai homlokzata timpanonjával és arányaival a klasszicizmus hatását, annak kései, falusi továbbhullámozását jelezte. A tekintélyes nagyságú épületbe a templom szomszédságából, az udvar felől lépcsőn, faoldalú verandán át lehetett bejutni. A téli imateremül szolgáló *kistemplom* – egyben lelkészi iroda – mellett három nagyszobát, kisházát, közlekedőt, konyhát, éléskamrát foglalt magában.

A XX. század elején két nagyhírű lelkésze is volt a gyülekezetnek. Előbb Babay Kálmán (1862–1933), aki regényeket, novellákat, egyházi és tanügyi cikkeket is írt.²² Igen hosszú ideig, 1892–1930 között lelkészkedett itt. A zenetörténettel, himnológiával is foglalkozó, későbbi teológiai tanár, Csomasz Tóth Kálmán (1902–1988) pedig 1932–1938 között szolgált a községben.²³

1938 júniusában a presbitérium titkos szavazással Németh Lajos (1906–1983) egykori (1929) sárkeresztesi segédlelkészt választotta meg lelképász-tornak.²⁴ Ő szintén hosszú időn át, egészen 1970-ig látta el a községben a szolgálatot. Németh Lajos Fejér megye déli részén, a mezőföldi Sáregresen

²¹ Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára. Acta locorum Keresztes. Acta Publico pol. Sistemát J. 1788. 1–5.

²² Babay Kálmán irodalmi működését a könyvészet 1877-től tartja számon. A győri, pápai, székesfehérvári és veszprémi lapoknak egyaránt munkatársa volt. Vö. SZINNYEI 1891. I. 304–305.

²³ A tapolcafői születésű Csomasz Tóth Kálmánra szülőházán elhelyezett emléktábla is felhívja a figyelmet. VARGA 1998. 119.

²⁴ Németh Lajos 1943-ban írt önéletrajzát közli: KRÁNITZ 2013. 429–434.

született. A négy fiúgyerekes parasztcsaládból származó jófejú legényke tanítónője biztatására, szülei egyetértésével választotta a továbbtanulást: a gyönki és pápai gimnáziumot, majd érettségi (1924) után – némi kitérővel – a papi pályát. Az iskoláztatás költségeit maga teremtetette elő. Nyári szüneteiben a cséplőgép melletti munkával, a simontornyai bőrgyárban cserzőmunkásként, valamint jobb módú családok gyerekei mellett afféle házitánítóként dolgozott. Jövedelemből a pápai tanítóképzőbe járó öccsének, Józsefnek a tandíjára is jutott.

Németh Lajos 1925-től János testvérével együtt a nagy hírű Pápai Református Teológiai Akadémián tanult, mint sok dunántúli református fiatal. Tanulmányi eredménye és szorgalma jutalmául a főiskola 1928–29-ben egy esztendőre Franciaországba küldte tanulni. Így a jeles eredményű kápláni vizsga után az évet a nagy múltú párizsi tudományegyetem, a Sorbonne vallási fakultásán töltötte. Életre szóló élményként együtt tanulhatott a legkülönbözőbb nemzetiségű, szabadon gondolkodó fiatalokkal. Nem csak új ismereteket kapott a magas színvonalon oktató egyetemen, hanem egy demokratikusabb ország viszonyaival is megismerkedhetett, ahol mindenkinek kijárt az „asszonyom”, illetve „uram” megszólítás.

1932-ben vette feleségül a pápai illetőségű Szabó Esztert, aki a helyi Nőnevelő Intézetben tanult. Családalapításával egy időben, csaknem 7 évre Baranya megyébe, Becefára került lelkésznek. Szigetváron siketnéma gyerekeket is oktatott. A párizsi felejthetetlen élmények mellett ezeknek a gyerekeknek a szeretete, hálája is élete feledhetetlen élményei közé tartozott. De nemcsak a fiatalokra figyelt; az öreg, beteg emberek vigasztalásához is különös érzéke volt.²⁵ Temetési beszédeiből gyűjteményes kötetet állított össze, amely *Vigasztaljátok az én népemet* címmel 1941-ben jelent meg. Más írásait egyházi lapok közölték.²⁶

Sokat dolgozott a papi pályán és azon kívül. Emellett gazdálkodott, állatokat tartott, hogy családja megélhetését biztosítsa. A gazdálkodást elősegí-

²⁵ Császár Gyuláné Németh Zsuzsanna Eszter székesfehérvári lakos szíves levélbeli közlése, 1984.

²⁶ Munkatársa volt a Dunántúli Protestáns Lap, az Élet Útja, az Igazság és Élet, a Lelkészegyesület, a Református Igehirdető, a Református Élet, a Vasárnap c. orgánumoknak, emellett 1929–1932 között szerkesztette a kaposvári gyülekezet lapját. Vö. KRÁNITZ 2013. 434.

tette, hogy a lakásba vezető veranda alatt, továbbá a lakóház folytatásában gazdasági helyiségek, illetve kamra és ólak álltak és a parókiához kert is tartozott. A papi javadalom részét képező, egyházi tulajdonú határbeli földeket két helyi parasztgazda, Göllöncsér Lajos (1895–1972) és Pénzes József *felesben* művelte. A gyakorlat az volt, hogy a mindenkori lelkész a kisparaszti réteghez tartozó, javakorabeli parasztemberekkel kötött szerződést.

Németh Lajos Csopakon saját tulajdonú szőlővel, pincével, prэшázsal rendelkezett, ahol jó minőségű fehérbort termelt. Az itteni munkáknál időnként sárkeresztesiek is segítettek. Bátyja, János Csopakon lelkipásztorkodott, öccse, József pedig Gyöngyösön, majd Székesfehérváron volt tanító.²⁷

Pap Erzsébetet a református lelkészhez a *kurátor*, azaz a gondnok, Berényi Gábor (1884–1959) ajánlotta be, akinek távoli rokona volt. A cselédlány apja harangozóként hosszabb ideig szolgált az egyháznak, így a tiszteletes jól ismerte a családot. A szolgáló javára írták, hogy korábban másutt már cselédeskedett.

A szolgálóleány korábbi gazdája, az uradalom főintézője a községben élők között a legnagyobb hatalmú és tekintélyű személynek számított. A fennálló rend elkötelezett híve volt, aki már megjelenésével, fellépésével is tiszteletet követelt magának. A református lelkész karaktere, az őt körülvevő légkör más volt. Tisztségéből adódóan természetesen őt is tisztelték. *Tisztölendő urnak* vagy *nagytiszteletű urnak* szólították, ami illett is rá. Termelte, viselete, hangja, beszéde, viselkedése, tudása is predesztinálta erre. A paraszti közösség értékelte, hogy tudott prédikálni és énekelni, hangja betöltötte a templomot és volt mondandója. Elismerést váltott ki az is, hogy jól gazdálkodott, a fizikai munkákat, így a kaszálást is el tudta végezni. A szülői háztól hozott ismereteit jól tudta alkalmazni.

A papi állás tekintélyét a cselédtartás is növelte és megkönnyítette két gyermekük, Lajos András (Bandi) és Zsuzsanna Eszter (Zsuzsi) nevelését. Felesége büszke is volt arra, hogy ő a *tiszteletesné*. Elvárta, hogy ezt senki ne feledje el. A polgári viselkedés és illem szabályaiba ütköző paraszti megnyilvánulásokat szóvá tette. Következetes fellépése hozzájárult a falusiak kultu-

²⁷ Németh Jánost 1930 decemberében választotta meg a balatonkövesd–csopak–paloznaki egyházközség lelkésznek. Önéletrajzát közli: KRÁNITZ 2013. 985–986. Németh József tanítását testvérei: Lajos és József segítette. 1943-ban is Székesfehérváron tanított. Uo. 430.

rálabb magatartásához. A gyermekek közül Lajos András a családi tradíciót folytatva szintén Pápán tanult.

Pap Erzsébet az új helyen jobban érezte magát. Édesapja vitte el a lányt ezúttal is, és kötötte meg a szóbeli megállapodást, cselédkönyv nélkül. Korábbi helyéhez viszonyítva kedvezőbb helyzetbe került, hiszen nem gazdája lakásán, hanem pár házzal odébb, saját otthonában aludhatott. A napi szolgálat is legalább két órával rövidült: reggel 6-ra kellett mennie és este 8-ig szolgálnia.

A munka nem kötődött kizárólag a lelkész lakásához, hanem kiterjedt az udvarra, a kertre, a község, sőt a határ egyes részeire is. Pap Erzsébet itt nem mint szobalány, hanem mint szolgáló, cselédlány látta el széleskörű feladatát. Alkalmazása 11 hónapig, vélhetően 1941. augusztus elejétől 1942. június végéig tartott.

A szolgáló számára a nap a főzés, majd ősztől a fűtés feltételeinek megteremtésével kezdődött. A tüzelőt az udvarról a sok lépcsőn neki kellett felhordani a lakásba. Legelőször a konyhába gyűjtött be. Télen az épületben négy helyen folyt fűtés, aminek biztosítása állandó figyelmet és tevékenységet kívánt. Az elgyűjtött tűzön azonnal forralta a reggelihez a tejet, amit rendszerint maga hozott el valamelyik falubeli parasztgazdától. A lelkész családja a nagy konyhában étkezett, ott kellett megteríteni számukra.

Az állatok ellátása külön feladatot jelentett a cselédlány számára, főleg reggel és este: kiengedni, bezárni az állatokat, ételt-italt adni nekik, helyüket tisztán tartani. A lelkész ugyanis általában 15–20 disznót, 50 tyúkot, 100 csibét, 50 kacsát tartott.

Az ágy bevetése, a lakás és iroda rendbetétele, kitakarítása után a főzésnél segédkezett, de az is előfordult, hogy egyedül főzött. A hozzávalókat gyakran a Hangya Szövetkezet szomszédos boltjában szerezte be, melyet Fazekas Lajos (1894–1964) vezetett. Aztán a déli ebéd következett, szintén a konyhában. „Nem vót akkora főhajtás a terítésné, mint az intézőékné.” Nem volt szükség az egyes fogásokhoz külön terítésre, megették az összes ételt két, vagy – ha főzelék készült – egy tányérból. A szobaleányok jellegzetes öltözetét sem kellett viselnie. Mindenféle munkát a saját ruhájában végzett.

Pap Erzsébet számára emberi gesztus volt, hogy előre odaadták a neki járó ételt, így egyidőben ehetett a lelkész családjával. Az étkezéseket megelőzte a terítés, tálalás, követte a leszedés és mosogatás. A szolgálóra várt, hogy hetente, hét közben a *kismosást*, a ruhák egy részének mosását megejtse. A *nagymosást* az egyházközség asszony tagjai meghatározott sorrendben végezték. Az udvari favágásra pedig a férfiak voltak beosztva. Munkájukért a lelkésztől ebédet kaptak.

A cselédlánynak a kertben rendszeresen ásni, kapálni, gyomlálni, öntözni kellett. Időszakonként a nagyszámú ablak tisztítására is szükség volt. Esetenként a mezei, határbeli munkákba is bekapcsolódott. Általában elvégezte mindazt, amire utasították. A nap kukoricamorzsolással, a disznók és a baromfiak ellátásával, bezárásával végződött. A munka döntően a paraszti gazdálkodáshoz igazodott, amit a szolgáló már jól ismert, így otthonosan érezhette magát. A főzés, a terítés, a viselkedés terén azonban itt is sokat tanult.

A szabadidő csak néhány órát jelentett. Vasárnap délelőtt ünnepi viseletben részt vett a parókiától pár lépésre eső templomban tartott istentiszteleten. Délben hazamehetett, de estére az állatok gondozása miatt vissza kellett térnie munkahelyére.

A cselédek azt is igen számon tartották, megbecsülésük jelének tekintették, hogy mit kaptak nagy ünnepre ajándékkul. A főintézőnél a rövid szolgálati idő alatt nem történt ajándékozás. A *papéknál* a szolgáló karácsonyra egy pár harisnyát és egy brosstűt kapott, húsvétra pedig egy üveg kölnit. Az említett ajándéktárgyak a növekvő nagylánynak szóltak, s a polgári szokásokat fejezték ki.

Szolgálatára váratlanul ért véget. Apja nyáron elhozta a lelkésztől *aratnyi* és *masináznyi* (csépelni). Azt követően már ígérete ellenére sem ment vissza, hanem 1942 kora ősztől Takáts Géza molnármesternél lett cseléd.²⁸

²⁸ A lelkész és családja a front közeledtével elmenekült és csak jó 3 hónap után tértek vissza. Ez idő alatt a frontvonalba eső templom és parókia megrongálódott, de később sikerült helyreállítani. Németh Lajos 1970-ig látta el a szolgálatot, majd Székesfehérvárra költözött.

AZ ALSÓ- VAGY TAKÁTS-MALOMBAN

Sárkeresztes alsó, azaz Székesfehérvár felé eső, délkeleti végén a község utolsó házától mintegy 100 méterre állt az igen jó téglából és faanyagból megépített malomépület, melyet *Alsó-malomnak* hívtak. Hozzá melléképületek, kert és földek tartoztak. A fakerekes vizimalmot a nép által csak *folyónak* nevezett Czene vagy másképp Czina patak vize hajtotta. A szerény vízhozamú patakra a malmot a község felőli oldalon emelték, a vízfolyást szilippel látták el, ami a víz összegyűjtését, a malom működését segítette. Ugyanezt a célt szolgálta, hogy a vízfolyással szemben egy jó darabon mindig megásták, kimélyítették, kiszélesítették a patak medrét.

Az alsó faluvégi nagy malom négyjáratú volt, ahol a látványt a szépen megácsolt berendezés, a körbefutó szíjak, a hangulatot pedig az őrlés zaja és a lassan szálló fehér lisztpor adta. A szűkebb értelemben vett malomhelyiségből a két *mónárlegén* számára *malomszoba* nyílt. Magába a malomba az udvarról lépcsőn lehetett feljutni. Részben azért, mert alája kamrát, valamint a gabona tárolására pincét építettek.

A malomból pár lefele vezető lépcsőn lehetett belépni a molnár lakásába. Legelőször az óriási méretű konyhába, ahova egyébként az udvarról is nyílt bejárat. A konyha legfeltűnőbb darabja a tekintélyes nagyságú kemence volt. Építői jól tudták, hogy egyszerre sok ember számára fognak sütni benne. A konyhából éléskamra nyílt. Ugyancsak a konyhából lehetett továbbhaladni a három szobába. Ezek közül kettő elöl, egy pedig az északi oldalon helyezkedett el. A gazdasági célokat szolgáló többi épület a malommal négyszöget zárt be. A legmagasabb építmény természetesen maga a malom volt, mely a négyszög falu felőli oldalát képezte. A főépületre merőlegesen egyik oldalon ló- és szarvasmarha-istállók, disznóólak álltak. A másik két oldalt a baromfiólak, gépszínek, és a húsfélék tárolóhelye alkották. Udvari lejárattal borospincét is kialakítottak. Az ivóvizet ásott kútból nyerték.

A malom a község tulajdonában volt, melyet bérbeadással hasznosítottak. Időnként előfordult, hogy jogvita keletkezett a bérleti díj körül. Így 1875–1882 között is folyt egy per a bíróság előtt a tulajdonos és a bérlők kö-

zött. A község gondoskodott a nagyobb beruházásokról, felújításokról. 1897 körül például 600 forintot költött az épületekre.²⁹

A malombérlet valójában egyik félnek sem volt rossz üzlet. Az Alsó-malom bérleti jogát a két háború közötti időszakban hosszú időn át a Takáts család bírta, ezért a malmot *Takács-malomként* is emlegették. A Takáts (más írásmóddal Takács) familia nagy létszámú volt. A nagyapa, Takáts Géza 1922-ben a Tolna megyei Udvariból jött Sárkeresztesre malombérlőnek. Nyolc gyermeke született: József, Károly, Géza, István, Lajos, Mária, Erzsébet és Etelka. Közülük József (1906–1956) folytatta apja mesterségét, sőt, feleséget is molnár családból választott, amikor a csóri Szeidl Katalint (1913–2001) feleségül vette. Házasságukból négy leánygyermek született: Katalin (1937), Zsuzsanna (1942), valamint az ikrek: Anna és Mária (1944).

Mesterséget választott Takáts István is, aki Székesfehérváron lett hentes. Takáts Lajost kitanították a szülők, így 1953-tól vb-titkárként Fehérvár-surgón, majd Bodajkon a dolgozott. Szintén a közigazgatásban tevékenykedett Mária férje, Molnár György (1913), aki előbb Sárkeresztesen mint községi írnok (azaz lényegileg segédjegyző) dolgozott, majd Csőrra került.

Takáts Géza sikeres bérlője volt a malomnak, nagy forgalmat bonyolított le, sokan öröltettek nála. Módosságát a malomhoz kapcsolódó családi gazdaság is jelezte. Az istálló legalább 6 lónak adott fedelet, melyek kelletek a földek műveléséhez, a gabona, illetve liszt szállításához, a *csuvározáshoz*, továbbá parádés lónak. Takáts Géza ugyanis Székesfehérvárra *csézán* hajtott be, mely elé díszes szerszámú, szürke pej lovakat fogatott. Négy tehenet is tartottak, melyek tejet és tehénhasznát – azaz túrót, tejfelt, aludttejet, vaját – adtak. A disznótartás húst, zsírt, sonkát, kolbászt, szalonnát, más élelmet biztosított. Nagyszámú libát, kacsát, tyúkot is neveltek. A kert folytatásaként szántóterületet műveltek. Szőlőjük Csőr–Iszkán feküdt, pince is tartozott hozzá. Tartottak méheket is.³⁰ Nagy háztartást, konyhát vittek. Ebbe a környezetbe és családba került bele az új szolgáló.

Pap Erzsébet igyekezetének, szorgalmának, növekvő munkabírásának és ismeretének híre ment a faluban. Ezért is hívták magukhoz a községbe érkezésük óta egyre gazdagodó, jó körülmények közt élő Takáts molnárék.

²⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára. Alispáni iratok. Keresztes 1880–1908.

³⁰ Véberné Takáts Katalin mohai lakos szíves szóbeli közlése 2012-ben.

Ahogy az egykori szolgáló visszaemlékezett: „Ecsatak [elcsaltak], hogy jobb sorom lesz. Asztán jobb helem is vót. Azok pazalló életet étek. Itt 13 hónapig vótam. Dógoznyi köllött, de jó vót.”

A vélhetően 1942 augusztusában vagy szeptemberében megkezdődött több mint egy év a parasztihoz még közelebb eső környezetet és munkát jelentett a szolgálónak, ezért is érezte magát itt a legjobban. Bár a család az iparosok közé tartozott, de a mezőgazdaság révén szoros kapcsolatban állt a földművesekkel. A jellemzés, a pazarló életmód említése természetesen túlzás, csak kisparaszti nézőpontból minősült annak. A bőséges táplálkozás mellett a szubjektív ítéletet az is befolyásolta, hogy ekkorra a szolgáló már több tapasztalattal rendelkezett, mint korábban.

A munka alapvetően a lelkésznél végzettekhez hasonlított, és itt volt a legkevesebb eltérés a hagyományos paraszti életformától. A szobabeli ágyazás, rendrakás, takarítás mellett a molnáréknél különösen sok feladat adódott a konyhában. Következett ez a család létszámából és a bőséges étkezésből. A terítés és a tálalás viszont itt igen egyszerűen, formások nélkül zajlott. Egy tányérből ettek, szalvétát nem használtak, viszont jó paraszti ételeket fogyasztottak. Bőven kellett kosztot főzni és adni, mert a molnár és a molnárléányok éhesek voltak. Amellett, hogy minden héten sok kenyeret sütöttek, a szolgálónak sok tésztát is gyúrni kellett. Ugyanis sok kifőtt tésztát is elfogyasztottak.

Az udvaron a cselédlány főleg a baromfiakkal foglalkozott, azokat etette, látta el. A libák, a kacsák, a tyúkok alóli takarítás is a kötelességei közé tartozott. A teheneket etette, fejte. Az udvaron túl kerti munkák vártak rá. A termés télire való eltevésében is részt vett.

A család fesztelen stílusa, közvetlen viszonyulása is kedvező érzést váltott ki belőle. Itt kapta a legmagasabb bért, havi 40 pengőt. Ráadásul mind Karácsonykor, mind Húsvétkor *dupla fizetést*, 80 pengőt vehetett kézhez. A karácsonyi ünnepekre ruhával is megajándékozták: kapott 3 méter kékfestőt, 2 méter kartonanyagot és két selyemréklinek valót. Többek között azért adták neki, hogy ne menjen el tőlük.

Az apa, Pap Ferenc azonban úgy gondolkodott, mint az előző időszakban: előbb csak aratásra hozta el lányát, majd a masinázás miatt nem en-

gedte vissza. A vége az lett, hogy ismételten nem foglalhatta el a jó álláshe-
lyet. Aztán egyre inkább jöttek a háborús hírek, majd maga a front.

Pap Erzsébet Takátséknál érezte legjobban magát, itt kapta a legtöbb
megbecsülést, a munkaadó réteg ez esetben állt legközelebb hozzá, még a
család időbeosztása is a parasztsághoz állt közel. Ugyanakkor itt szerezte a
legkevesebb új ismeretet.

A Takáts család és malom további sorsa is figyelemre méltó. Takáts Gé-
za a vagyonban József fiát szánta egyedüli örökösének. József 1940 körül
ugyancsak Sárkeresztes község területén lett malombérlő, mégpedig a
kisebb kapacitású *Határi-malomé*. Ez a székesfehérvári határ közelébe
esett, innét nyerte nevét. A Károlyi uradalom tulajdonában volt, az Ér vize
hajtotta.

Takáts Géza állítólag már 1945 előtt intézkedést hozott az öröklés ügyé-
ben, de a szükséges eljárásokat nem fejezték be. Így a testvérek apjuk halála
után, 1945-öt követően egyenlő arányban örökölték. Apjuk szándékáról hal-
lottak, így József testvérükre a többiek mindvégig nehezteltek. Ezért tör-
ténhetett, hogy amikor az Alsó-malmot államosították, Takáts Mária férje,
Molnár György községi alkalmazott nem figyelmeztette előre a családot,
sőt, a hatóság képviselőjeként jelen volt az aktusnál.

A világháborús hadiesemények a molnárcsalád életét is megváltoztatták.
1944–45 telén a frontvonalba került malom súlyos károkat szenvedett. A
malom és a melléképületek súlyosan megrongálódtak, a háború után egy
ideig csak egy henger működött. Az egyik forrás a háborús kárt – vélhetően
némi túlzással – 90%-nak jelölte. Takáts Géza bérlő 1944. december 23. és
1945. május 20. között a kiürítési rendelkezések miatt nem is tartózkodott a
községben, ezért a község az évi malombér 50 %-át elengedte.³¹ A négyjártú
malmot csak 1947 nyarán tudták teljes mértékben üzembe helyezni.³²

A községi képviselőtestületi határozat érdekes módon két bérlőt említ:
Takáts Gézát és fiát, Józsefet, ami nem véletlen. A Határi-malom ugyanis a
II. világháború harcaiban elpusztult, leégett. Takács József részben ezért,
részben idős apja kérésére ment át az Alsó-malomba 1945 késő tavaszán.

³¹ Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára. A sárkeresztesi képviselő-testület
14/1945. sz. határozata.

³² GÁSPÁR–ZSADÁNYI é. n. [1948.] 716.

Az államosítás valószínűleg 1950-ben történt. A községi malmon kívül állami tulajdonba kerültek a Takáts család ingóságai, továbbá elveszítették a bérleti jogot is. A család Székesfehérváron, a Móri úton, az italméréséről is közismert Halász Istvánnál hátul az udvar végében húzta meg magát. Takáts József a székesfehérvári gőzmalomban tudott elhelyezkedni.

Az államosítással tehát a Takáts család magánvagyonából is sokat veszített. Jellemző, hogy a nagylány *stafirungját*, benne a vászonneműket is ott kellett hagyni. A vásznakhoz a kendert és a lent maguk termelték, Duna-földváron dolgoztatták fel. A megszégyenítés sem maradt el. Székesfehérváron, a Nádor utcai, központi fekvésű volt Pollák kereskedés kirakatában kifüggesztették az államosítottak nevét. Dekorációként egy lisztes-zsákot is odaállítottak, csúfságként ráírták Takáts Géza nevét.

Pap Erzsébet tehát öt olyan helyen cselédeskedett, melyek között jelentős különbségek voltak. Egyikre se gondolt vissza ellenszenvvel, különösen nem gyűlölettel. Tudomásul vette a gazda és családja magatartását, még ha szenvedett is tőlük. Utólag pedig azt is értékelte, hogy mennyi mindent tanult, melyből egyes elemeket beépített életvezetésébe, viselkedésébe, háztartási gyakorlatába. A nem túl hosszú cselédeskedésének tapasztalatait jól tudta hasznosítani.

A HÁZICSELÉD HELYZETE, A KÖZÉPOSZTÁLY HATÁSA

Pap Erzsébet Székesfehérváron és szülőfalujában is, valamennyi helyen házi cselédként dolgozott. Az őt ért hatások egy része már rövid távon érvényesült, míg másokat csak később, jórészt a II. világháború után, az önálló háztartás vezetése során tudott alkalmazni.

- Mindenekelőtt rendszerezesebb élethez, nagyobb fegyelemhez, pontosabb időbeosztáshoz, illetőleg engedelmességhez szokott.
- Megtanulta a hosszú idejű és kemény munkavégzést másnál.
- Megismerte az úri-polgári viselkedés, illem, megszólítás, étkezés szabályait.

– Elsajátította közvetlen környezete tisztántartásának fogásait; a takarítás körülményeit, a felmosást, a padlósikálást- és kefélest, a szőnyegporolást, a függönytisztítást, a réz- és ezüst tárgyak fényesítését.

– A személyekre vonatkozó egészségügyi, higiénés, tisztasági szabályok egy részét is megismerhette. Köztük olyanokat, melyeket egy hasonló korú lány a szemérmes paraszti társadalomban nem hallhatott.

– Az anyjától megtanult mosási, vasalási, varrási alapismereteit bővítette.

– Másfajta, a parasztitól eltérő öltözködési kultúrát látott és kedvelt meg. Az úri, polgári, városi viselet, divat követendő lett számára. Később magának és családjának minőségi, jó anyagú, szolid divatú viseleti darabokat vásárolt.

– Megismerte az úri-középosztálybeli háztartást, az úri-polgári szobabe rendezést, az egyes bútorokat és a mindezeket meghatározó ízlést. Később, anyagi gyarapodásukkal bizonyos mértékig követte ezt.

– Az elemi iskola elvégzéséig otthon megtanulta az ételfőzést, egyszerűbb paraszti ételeket készítését. Szolgálatára idején bővítette ismereteit és megismerkedett az úri-polgári konyhával.

– Megtanulta a terítés, a tálalás, az étkezés alatti viselkedés szabályait. Láttá, használta a gazdagabban felszerelt konyha eszközeit, a különböző ét- és italkészleteket. Azok különféle darabjait, az evőeszközöket, a tálcákat.

– Szókincse bővült, a kor jellegzetes középosztálybeli nyelvi fordulatait is átvette: „Tetszik tudni!”, „Tessék szíves lenni!”, „Az idegeimre megy!” Az iskolában megtanult irodalmi nyelvismerete, nyelvhelyessége tovább javult, bár otthon mindvégig *parasztosan* beszélt.

– Elleste, utánozta a finomkodó modort, ami nem mindig illett a személyiségéhez vagy az adott helyzethez, affektálásnak tűnt.

– Újságokat, könyveket látott, színházról hallott. Kezdte megszeretni a kultúrát.

– Az úri-polgári környezetben őt irányító nők felkészítették a felnőtt életre, a feleség és anya szerepére.

A fiatalkori székesfehérvári benyomások, a cselédidő alatti, felsorolt hatások, végül 1950–1970 között Budapesten a kispolgári szemléletű rokonoknál való tartózkodás, a velük fenntartott kapcsolat és a sok élmény mind egymást erősítették.

Az említett három időszakban érték olyan hatások, melyek azonnal talán nem is tudatosodtak benne, de későbbi alapvető életcéljait döntően befolyásolták.

Az egyik ilyen a városba, Székesfehérvárra költözés, amelyre 1961-ben került sor. A másik, hogy gyermekéből *tanult embert, urat* neveljen. Ezt szolgálta iskoláztatása helyben és az egyik egyetemi városban.

Pap Erzsébet sorsában az az egyedi, hogy a cselédeskedés során megszerzett élmények az átlagosnál jobban indukálták nála a városba költözés, a bizonyos mértékű polgárosodás, a társadalmi mobilizáció igényét. Nagy kitartással, családon belül a hagyományos női szerepkört vállalva, ám meghatározóan kezdeményezve és akaratát érvényesítve, de férje egyetértésével és munkájával jórészt sikerült megvalósítania terveit.

A CSELÉDSORS TÉTELESJOGI SZABÁLYOZÁSA, NÉPI JOGÉLETI VONATKOZÁSAI

Ha a cselédek sorsával kapcsolatban a magyar néprajztudománynak jelentős adósságai vannak,³³ úgy még inkább igaz ez az interdiszciplináris jellegű, népi jogéletre vonatkozó kutatásokra.³⁴

Az osztrák-magyar kiegyezést követően sorra megszülető, a polgári viszonyok szabályozására, sőt, kialakulásának elősegítésére hivatott magyar törvények sorába tartozott az 1876. évi XIII. törvénycikk (továbbiakban: Cstc.), melyet röviden csak cselédtörvény néven emlegettek.³⁵ Ez a magas szintű jogszabály ugyanis generális jelleggel szabályozta a gazda és a cseléd közötti viszonyt és azon belül specifikusan, a 64–68. §-ban rögzítette a házi vagy belső cselédekre vonatkozó rendelkezéseket. A Cstc. személyi hatálya az utóbbi tekintetben azokra terjedt ki, akik kizárólag vagy legalább főleg a

³³ KATONA 2000. 181.

³⁴ A magam részéről a közelmúltban ezt kívántam csökkenteni. GELENCSE 2012/2. 33–38. 2012/3. 57–61.

³⁵ Ugyanakkor a törvény több rendelkezése a feudális-rendi viszonyokra volt visszavezethető.

házban és akörül vagy a család egyes tagjainak szolgálatában teljesítendő munkálatokra fogadtak fel.

Pap Erzsébet mind az öt esetben házi cselédnek minősült, mégpedig a Cstc. citált rendelkezésének első két fordulata szerint. A törvény fogalom-meghatározása értelmében tehát *házi cseléd* vagy *belső cseléd* volt. Az érintettek, a jogviszonyba került felek az intézőéknél *szobalánynak*, *szobaleánnak*, minden más esetben egyszerűen csak a *cselédnek*, *szolgálónak*, *szógállónak* hívták. Tudva, hogy nem a külső vagy mezei, másképp gazdasági cselédek közé tartozik. Ebből következően nem is esett a gazdasági cselédekről rendelkező 1907. évi XLV. törvénycikk hatálya alá.

Bár kétség kívül Budapesten foglalkoztatták a legtöbb belső cselédet, Fejér megyében, sőt, Kelet-, illetve Közép-Dunántúlon Székesfehérváron fogadtak fel a nőket, főleg a fiatal lányokat legnagyobb számban erre a tevékenységre.

Az 1930-as évek végén, a háborús konjunktúrának köszönhetően mind több középosztálybelinek lett alkalmá cseléd felfogadására, kielégítve ezzel presztízsigényüket is.

Pap Erzsébet két székesfehérvári szerződtetése szintén ezekkel a körülményekkel függött össze. Sárkeresztesen viszont a két világháború közötti időszakban a parasztság által az *urak* kategóriájába sorolt néhány középrétegbeli majdnem mindig foglalkoztatott házi cselédet. Így az uradalmi főintéző, a nagyközségi jegyző, a református lelkész, a kántortanító és felesége két nőtestvérével együtt, kik közül az egyik a tanítónő volt (*kisasszonyok*). A főintéző gyakran két személyt is alkalmazott. Szintén rendszeresen szerződttetett ház körüli cselédet a kereskedők-iparosok köréből Imrédi Rezső kocsmáros és Takáts Géza molnár.

A polgári kor egészében hatályban maradó Cstc. a jogviszonyba kerülő személyeket *gazdának*, illetve *cselédnek*, specifikusan *házi* vagy *belső cselédnek* jelölte. A cselédek helyi megnevezésére már utaltam. A gazdát ilyen formában ritkán jelölték és szólították, hanem inkább a foglalkozás, a tisztség vagy a rang megjelölését használták, az utána tett *úr* szóval: *intéző úr*, *jegyző úr*, *nagytitiszteletű úr*, *tekintetes úr*, *sőt*, *tekintetes főintéző úr*.

A törvény szerint a cselédfogadás, -elbocsájtás és utasítás joga elsősorban a családfőt, a férfit illette, de ház körüli és belszolgálatra a ház asszonya

is fogadhatott fel, illetőleg bocsájthatott el. A ház asszonyát főleg férje után jelölték illetve szólították: *intézőné asszony*, *tisztelendőné asszony*. A ház ura vagy asszonya a cselédlányokat keresztnéven szólította és tegezte, míg ők elvárták a magázást.

A Cstc. 82. §-a értelmében cselédszerzéssel csak az foglalkozhatott, aki az ipartörvény alapján a helyhatóság által kiadott üzleti jogosultsággal rendelkezett és azt gyakorolta. Így Székesfehérváron a *celédszerző* foglalkozást űzte 1931-ben Fried Géza az Ybl Miklós utcában. A cselédszerző a sikeres közvetítésért mind a cselédnél, mind a gazdától a kialakult bér bizonyos százalékának megfelelő jutalékot szedett. Az írásbeliségnél, az üzleti könyvvezetésre kötelezett cselédszerzőnél, a szervezett közvetítésnél nagyobb szerepe volt azonban a tájékoztatásnak, tudakozásnak, ajánlásnak, mely szóbelileg történt és jutalékkal nem járt. A szerződöttni kívánó személy, különösen a ház asszonya érdeklődött a cseléd után, melyre rendszerint egy középkorú vagy idősebb szavahihető személy ajánlott valakit rokoni, ismerősi köréből. *Beajánlás* révén került Pap Erzsébet is többször szolgálatba. Székesfehérvárra egy ismerős asszony ajánlotta. Sárkeresztesen az intézőékhez úgy került, hogy az *intézőné* Székesfehérváron, a *piarcon* keresett *leánt*. Ezt hallva, Pap Erzsébetet a velük közös udvarban lakó idős asszony azonnal beajánlotta. A református lelkésznek pedig az egyházközség kurátora javasolta a távolabbi leányrokonát.

Sárkeresztesen is, mint országszerte, gyakorlat volt, hogy a szegényebb leányok a kötelező 6 osztályt elvégezve (*kimútak az iskolából*), néhány esztendőre cselédnek mentek. Elsősorban Székesfehérvárra, ismerős segítségével. A 12–14 esztendő, atyai hatalom alatt álló leányok beszegődéséhez a jogszabály szerint az atya beleegyezése szükségeltetett. Ennek jelzésére is szolgált, hogy a lány elszegődéshez vele ment apja vagy anyja.

A Pap családban is követték a helyi jogszokást. A 12 éves Pap Ferenc 1912-ben lett *kisbéres*, leánya ugyanebben az életkorban szegődött el cselédnek. Pap Erzsébetet az anyja kísérte el Székesfehérvárra. Viszont Sárkeresztesen az apja ment vele. Az apai képviselő falun nagyobb súllyal bírt, a város tekintetben megengedőbb volt. Különösen az intéző és a lelkész várta el, hogy az apa jöjjön hozzájuk, aki egyébként mindhárom helyen otthonosabban mozgott, mint felesége.

A cselédelfogadás a helyi jogszokás szerint a gazda ingatlanán történt, oda kellett menni a lánynak és apjának. A szerződést szóban kötötték, amire a Cstc. lehetőséget nyújtott. A törvény a felek szabad egyezkedéséről szólt, de a gyakorlatban ez némileg másképp zajlott. A ház ura és asszonya megnézték a lányt, röviden közölték a feltételeket, az elvégzendő munkát, esetleg az ellenszolgáltatást. A másik oldalra, az apára inkább csak az elfogadás és köszönet maradt, bár igyekezett a kigondolt bért elérni.

A Cstc. rendelkezései értelmében cselédkönyv nélkül sem szolgálatba lépni, sem a cselédet szolgálatba fogadni nem volt szabad. Pap Erzsébetnek viszont nem volt cselédkönyve. A cselédkönyv, más néven *szolgálati könyv* kiváltására, helyhatósági kiállítására nem került sor. Ez a törvényrontó gyakorlat a házi cselédek vonatkozásában a községben jogszokásként élt, de a példa szerint Székesfehérváron sem volt ismeretlen. Különösen feltűnő, hogy a főintéző is így alkalmazott belső cselédet, holott az uradalom gazdasági cselédeinél megkövetelte a szolgálati könyvet. Mindez annak ellenére történt, hogy a törvény pénzbírsággal is fenyegetett.

A két alany, a gazda (felesége) és a cseléd (apja) között a törvény szerint legalább egy hónapra történt a folytonos, személyes, háztartásbeli szolgálatra elszegődés, a jogviszony létrejötte. Pap Erzsébet is legalább egy hónapot dolgozott mindenütt. A szerződés időtartamában azonban a felek egyértelműen nem állapodtak meg. Többek között ennek volt következménye a szerződések egyszerű megszüntetése. Bár a szerződés felmondással szűnhetett meg a Cstc. szerint, a jogviszony megszüntetése a gyakorlatban, tartalmában közelebb állt a közös megegyezéshez.

A Cstc. 2. §-a értelmében a cseléd szolgálatba lépésével a gazda családjának, illetve háznépének tagjává vált, melyből mindkét félre nézve jogok és kötelezettségek támadtak. A törvény rendelkezéseiből, hatályosulásából és a gyakorlatból következően ez döntően a cselédre nézve jelentett terheket. Az alá-fölé rendeltségi viszony, a függés egyértelmű volt. Nem került azonban a cseléd az atyai vagy gyámi hatalommal megegyező alárendeltségbe. Hiszen a gazda nem rendelkezett minden olyan joggal, melyre az 1877. évi XX. törvénycikk az atyát jogosította. Így a törvényes képviseléssel, a gyámnevezéssel, az életpálya meghatározásával, a gyermek vagyonának kezelésével. Különösen nem az olyan jogosultságokkal, melyeknél még az atyának

is a gyámhatóság jóváhagyását kellett kérnie. Jogokkal rendelkező viszont a gazda a nevelés és a fegyelmezés területén. A cseléd a házi fegyelmi jog hatálya alá esett. A cseléd, miként a gyermek, engedelmisséggel tartozott a gazdának.

Az alvás kivételével a cselédnek szinte minden tevékenysége állandó felügyelet, ellenőrzés alatt zajlott. Pap Erzsébet esetében mindezek Székesfehérváron és a főintézőnél valósultak meg maradéktalanul, ugyanis az említett három helyen ott is lakott. A református lelkésznél és a molnárnál este haza mehetett, amikor néhány órára saját családjának tagjává vált, a törvény hatálya ilyenkor „szünetelt”.

A házi cseléd folytonos szolgálatra szegődött el. A szerződéskötéskor ennek időkereteit látszólag nem konkretizálták, de a felek lényegileg tudták, hogy ez mit jelent. Aztán a szolgálat megkezdésével pontosan kirajzolódott a munkaidő. Láttuk, hogy ez a főintézőnél legalább 16 órát, Székesfehérváron, a református papnál és a molnárnál viszont „csak” 14 órát jelentett. A vasárnapi elfoglaltság is vagy öt óra hosszúra rúgott.

A cseléd legfőbb kötelessége a Cstc. szerint annak a munkának a hív, pontos és legjobb tehetsége szerinti ellátása volt, melyre szegődött. Csak-hogy általában szerződéskötéskor még megközelítő pontossággal sem rögzítették a feladatokat. A házi cseléd a gyakorlatban annyiféle munkát végzett, amennyire utasítást kapott. Pap Erzsébet feladatai körébe mindenütt beletartozott a takarítás, a rendrakás, a tüzelés, a főzés (vagy az abban való segítség), illetve a mosogatás. Ez a két utolsó helyen kiegészült az állatok etetésével, gondozásával és a kerti munkával.

A polgári társadalomban a munka és a magánélet általában elkülönült egymástól. A házi cseléd esetében azonban – feudális-rendi hagyományként – nem így történt. A gazda és családja a házi cselédnek nem csak a munkavégzése, hanem bizonyos fokig személye felett is rendelkezett. A Cstc. a részbeni személyi függéshez a jogszabályi feltételeket megadta, mellyel a főintéző élt is. A személyi függés a két további helyen csak kevésbé érvényesült, ami bizonyítja a joggyakorlat különbözőségeit.

A hosszú munkaidő, a szinte pihenés nélküli tevékenység megviselte a fiatal szervezetet, így nem meglepő, hogy a cselédlány a főintézőnél megbetegedett. A Cstc. 32–33. §-a értelmében az ápoltatásról, gyógyíttatásról

ilyenkor a gazdának egy hónapig kellett gondoskodnia. E rendelkezés alkalmazása törvényrontó módon fel sem merült, a cselédlány jogviszonya egyszerűen megszűnt.

A törvényi rendelkezés, illetve a szerződés értelmében a gazda bér fizetésére, ellátás és adott esetben lakás biztosítására volt köteles. A cselédlány bérét valamennyi helyen teljes összegben, határidőre megkapta. Általában havi 35 pengőt, de az utolsó helyen 40-et adtak neki. Az ellátás mindenütt jó, a malomban különösen bőséges volt. Mindenütt ugyanazt az ételt kapta, mint a gazda családja. Általában velük azonos időben étkezhetett, a főintézőnél utólag.

A Cstc. értelmében a cseléd ajándékokra nem tarthatott igényt, az ugyanis a gazda jóakarától függött. A helyi jogszokás azonban egy vagy két nagy ünnepre kialakította az ajándékozás gyakorlatát. Többnyire ruhaneműt, ruhára valót, női szépítőszer, divatárut jelentett ez. Mértékében számottevő eltérések voltak.

Tudjuk, hogy a Pap Erzsébet által keresett bért a szűkös családi kassza teljes egészében elnyelte; nem a házi cseléd, hanem a szülők rendelkeztek vele. Az ajándéktárgyakat viszont megtarthatta.

A munkaadók a törvénnyel egyezően általában biztosították a hitfelekezetnek megfelelő istentiszteleten a részvételt. Sőt, egy részük azt el is várta.

A Cstc. 30. §-a korlátozta a gazdát és családját, hogy cselédje testi erejét meghaladó vagy egészségét veszélyeztető munkával terhelje. A napi 14 órai vagy hosszabb munkaidő azonban egyedül is magában hordozta ezt a veszélyt. Ehhez társult a munka nehézsége. Kijelenthető, hogy az akkori viszonyok közt ez a rendelkezés nem hatályosulhatott. Pap Erzsébet esetében is törvényrontó gyakorlatot tapasztalhatunk.

A szerződés megszüntetése a Cstc. értelmében felmondással, az említett konkrét esetekben mintegy a felek közös megegyezésével történt. Székesfehérváron az anya járt el e tekintetben, Sárkeresztesen az apa. A jogszokásokkal is magyarázható indokokat (betegség, nyári mezőgazdasági munkák) a másik oldal elfogadta.

A jogalanyok tételesjogi ismeretében lényeges különbségek érzékelhetők. A gazdák közül legalaposabb jogismerettel a főintéző és a jegyző rendelkezett, de tudta a főbb szabályokat a lelkész és a kántortanító is. Lényegesen

kevesebb rendelkezést és azokat is pontatlanabban ismert az iparosi, kereskedői kör. A 12–13 éves cselédleányok szinte semmit nem tudtak a jogi normákról. Cselédkönyvük sem volt, melyből legalább törvényi kivonatot olvashattak volna. Később, gyakorlatuk során, hallomásból, szóbeli hivatkozásból valamennyit megismertek, sokszor azt sem tudva, hogy mindez a törvényben van.

A községi házi cselédek jogviszonya néhány tekintetben különbözött a várositól, különösen a fővárositól. A községben a jogalanyok rendszerint már korábban ismerték egymást, a másik családját. Ugyanakkor a törvényi rendelkezésekből falun kevesebb hatályosult. Így említhető a szolgálati könyv hiánya, a szoba vagy fekhely biztosításának elmaradása, nem alkalmazták a betegségre vonatkozó előírásokat, a szerződés megszűnésének szabályait, nem éltek a láda és a ruházat átvizsgálásával.

Kialakult viszont néhány helyi jogszokás. Ide tartozott a szóbeli megállapodás gyakorlata, a szerződés tartalmának meghatározására vonatkozó eljárás, és a jogviszony megszüntetése. A gazda társadalmi helyzetétől függően bizonyos különbségek mutatkoztak a bánásmódban és a szerződés tartalmában. A feladatok közt a nagyvárositól eltérően szép számú mezőgazdasággal kapcsolatos tevékenység jelent meg. Állítható, hogy a házi cselédek jogismerete, falun szerényebb vagy jelentéktelen volt, különösen a legfiatalabbaknál, akiket korán munkára fogtak.

Összegezve megállapítható, hogy a községi középrétegnél a házi cselédek alkalmazása több tekintetben különbözött a nagyvárositól. A gazda és cselédje közötti viszonyt nemcsak a törvény, hanem a szokásjog – különösen a helyi jogszokás – határozta meg, illetve befolyásolta. Ezt bizonyítja Pap Erzsébet cselédeskedése is.

IRODALOM

- DAKÓ–ERDŐS–VITEK 2004 = DAKÓ Péter – ERDŐS Ferenc – VITEK Gábor: Fehérvárcsurgó története. Fehérvárcsurgó–Székesfehérvár, 2004.
- ERDEI 1941 = ERDEI Ferenc: A magyar paraszttársadalom. Bp., 1941.
- F. SZABÓ é. n. = F. SZABÓ István (főszerk.): Fejér vármegye és Székesfehérvár szabad királyi város általános ismertetője és címtára az 1931–32-es évekre. Bp., é. n.
- GÁSPÁR–ZSADÁNYI é. n. = GÁSPÁR László – ZSADÁNYI Oszkár: Újjáépítő magyarok. Bp., é. n. [1948.]
- GELENCSÉR 1981 = GELENCSÉR József: Sárkeresztes. Egy falusi közösség rétegződése a két világháború között. = Fejér Megyei Szemle 1981/2. 49–54.
- GELENCSÉR 2012 = GELENCSÉR József: Egy sárkeresztesi faragó bognár. = Alba Regia 41. Főszerk.: Demeter Zsófia. Székesfehérvár, 2012. 21–27.
- GELENCSÉR 2012/2–3. = GELENCSÉR József: Szolgák és szolgáltók jogviszonya a Káli-medencében I–II. = Honismeret 2012/2. 33–38., 2012/3. 57–61.
- GYÁNI 1983 = GYÁNI Gábor: Család, háztartás és városi cselédség. Bp., 1983.
- ILLYÉS 1936 = ILLYÉS Gyula: Puszták népe. Bp., 1936.
- KATONA 2000 = KATONA Imre: Átmeneti rétegek az agrártársadalom peremén. = Magyar Néprajz. 8. Főszerk.: Paládi-Kovács Attila. Társadalom. Bp., 2000. 173–238.
- KÁROLY 1899 = KÁROLY János: Fejér vármegye története III. Székesfehérvár, 1899.
- KISS 1939 = KISS Lajos: A szegény ember élete. Bp., 1939.
- KISS 1941 = KISS Lajos: A szegény asszony élete. Bp., 1941.
- KRÁNITZ 2013 = KRÁNITZ Zsolt: „Késő idők emlékezetében éljenek...” A Dunántúli Református Egyházkerület lelkeszi önéletrajzai (1943). Pápa, 2013. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai, Forrásközlések 13.)
- MÁRAI 1990 = MÁRAI Sándor: Egy polgár vallomásai. I–II. Bp., 1990.
- SZINNYEI 1891–1914 = SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. I–XIV. Bp., 1891–1914.
- VARGA 1998 = VARGA Béla (főszerk.): Veszprém megyei életrajzi lexikon. Veszprém, 1998.
- VERES 1939 = VERES Péter: Az Alföld parasztsága. Bp., 1939.
- VIRÁG 2002 = VIRÁG Zsolt: Magyar kastélylexikon. Fejér megye kastélyai és kúriái. Bp., 2002.

SUMMARY

JÓZSEF GELENCSÉR

„When I used to work as a servant...”
(The life of Erzsébet Pap as a domestic servant)

The author is a lawyer, a historian of law, a researcher of legal customs of the Hungarian farm hands. In his study, he describes the young age of a poor peasant girl, Erzsébet Pap born in 1927 Sárkeresztes (Fejér county) by using archival sources, a personal interview and the memorials written by the woman herself between 1985 and 1989. The girl worked as a servant from the age of 12 in several places. In 1939 she worked in Székesfehérvár, then she moved back home and worked for middle-class families during World War 2. She did housework inside and outside: heating, cleaning up, cooking, carrying water, feeding chickens, ducks, pigs, gardening etc. During the summer her labour was utilized in the field harvests, and threshing. While working for the middle-class families, she made herself familiar with the civil values and mentality. Her experience made it possible for her to break away from the rural environment, moving and settling in the city and sending her child to schools to help his career after university graduation.

